

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Νίκος Νικονάνος

Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης
στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Α.Π.Θ.

Για τη μορφή της παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής Θεσσαλονίκης, όπως συνήθως συμβαίνει με τις ιστορικές πόλεις που επιβιβάζουν ως τις μέρες μας και τα αλλεπάλληλα νεότερα στρώματα ζωής καταστρέφουν τα παλαιότερα, δε γνωρίζουμε πάρα πολλά. Οι γνώσεις μας είναι σχετικά περιορισμένες και προέρχονται κυρίως από τις γραπτές πηγές και τις λεγόμενες αστικές ανασκαφές, δηλαδή τις ανασκαφικές έρευνες που γίνονται με αφορμή την ανέγερση κάποιας σύγχρονης οικοδομής.

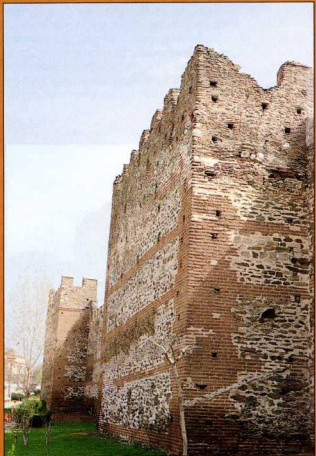
Εκτός από τα εντυπωσιακά τέχνη που προσδιορίζουν τα όρια της και τις δεκαπέντε εκκλησίες που παραμένουν όρθιες από τις δεκάδες των ναών που έδιναν ιδιαίτερο χρώμα στην πόλη, έχουν εντοπισθεί η Αγορά, τμήματα των ανακτόρων, η θέση του λιμανιού που κατασκεύασε το 322 ο Μέγας Κωνσταντίνος, ο πιπόδρομος, το θέατρο, διάφοροι ναοί, δεξαμενές, λουτρά, εργαστήρια μετάλλου και κεραμικής, υαλοურγεία, βιβαία νημάτων, αποθήκες, έργα ύδρευσης και δίκτυο αποχέτευσης, σπίτια κοινά και πολυτελή, τάφοι, πυλώνες, πύργοι κ.ά. Όμως για την πολεοδομία, ιδιαίτερα της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, η εικόνα της λειτουργικά και κτηριακά είναι ακόμη αποσπασματική. Για την παλαιοχριστιανική πόλη γνωρίζουμε περισσότερα, γιατί οι σχετικές μελέτες, τα τελευταία κυρίως χρόνια, έχουν προχωρήσει προς την κατεύθυνση αυτή. Ωστόσο η έκδοση ενός συλλογικού έργου για τα μνημεία της Θεσσαλονίκης, το οποίο θα παρουσιάσει συγκεντρωμένα όλα τα σχετικά στοιχεία και θα δώσει, πιστευούμε, απαντήσεις σε πολλά τοπογραφικά προβλήματα, αν και έχει αρχίσει να ετοιμάζεται από τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας, δεν έχει ακόμη το φως της δημοσιότητας.

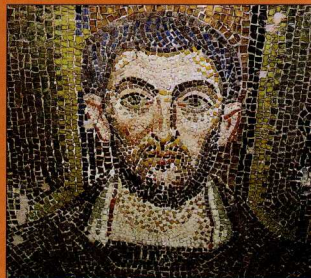
Τα μνημεία όμως που έχουν διασωθεί και κάθε τόσο αποκαλύπτουν οι ανασκαφικές έρευνες είναι πολλά και ιδιαίτερα σημαντικά. Μπορούν και αποδεικνύουν ότι η Θεσσαλονίκη δεν ήταν μόνο η δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας, με ιδιαίτερα μεγάλη πολιτική, στρατιωτική, και οικονομική σημασία, αλλά ότι υπήρχε παράλληλα ένα πολύ υψηλού επιπέδου πνευματικό και καλλιτεχνικό κέντρο, που δημιούργησε έργα μοναδικής καλοσυνήθειας και γοητείας. Εξάλλου, καθώς τα μνημειακά κατάλοιπα, και κυρίως οι εκκλησίες με τα λαμπρά ψηφιδωτά και τις τοιχογραφίες, αντιπροσωπεύουν όλες τις φάσεις της μεσαιωνικής ελληνικής τέχνης από τον 4ο αι. ως την άλωσή της, το 1430, καθιστούν την πόλη ιδανικό χώρο μελέτης και ουσιαστικής προσέγγισης του βυζαντινού πολιτισμού.

Τα λιγότερο γνωστά έργα είναι οι τοιχογραφίες των παλαιοχριστιανικών τάφων, που χρονολογούνται από τον 3ο έως τον 6ο αι. και αποκαλύπτονται έξω από τα ανατολικά και τα δυτικά τείχη. Πρόκειται για έργα αυθόρμητα και λαϊκότροπα, τουλάχιστον τα πιο παλιά, πολλά από τα οποία είναι αξιόλογες εικαστικές δημιουργίες, με ευρηματικό λεξιλόγιο, ευχάριστα χρώματα, άνετο και σταθερό σχέδιο και συνθέσεις στις οποίες ο συμβολισμός εκφράζεται με φυσιοκρατικές διατυπώσεις. Η θεματογραφία τους εμπνέεται συνήθως από την ιδεολογία της μεταθανάτιας σωτηρίας στον παράδεισο. Απεικονίζονται σταυροί, άνθη, φρούτα, πουλιά, κληματίδες, γιρλάνδες, στεφάνια, κορβέλες, συμβολικές παραστάσεις, όπως ο καλός ποιμένας, σκηνές από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, και σπάνια οι ίδιοι οι νεκροί.

Τον 5ο και τον 6ο αιώνα η Θεσσαλονίκη είναι ένα πολυάν-

Τμήμα των τειχών.

Όσιος Νικόλαος Ορεινός, Άγιος Νικόλαος, Τοιχογραφία. (Λεπτομέρεια).

Ροτόνα, Ψηφιδωτά τρούλλου, Μάρτυρας. (Λεπτομέρεια).

θρησκευτικό κέντρο με έντονη οικονομική δραστηριότητα και υψηλής στάθμης πνευματική και καλλιτεχνική ζωή, που δημιουργεί, όπως εύστοχα έχει τονισθεί, παράλληλα με την Κωνσταντινούπολη. Εξάλλου οι μεγάλοι ναοί που ανεγείρονται – Άγιος Δημήτριος, Αχειροποιήτος, πεντάκλιτη βασιλική κάτω από την Αγία Σοφία, Άγιος Μηνάς, οκταγωνικός ναός κοντά στους Αγίους Αποστόλους – αποτελούν με τα βοηθητικά τους κτίσματα μεγάλα συγκροτήματα που προκαλούν ουσιαστικές αλλαγές στο ρωμαϊκό πολεοδομικό ιστό, δημιουργούν νέα κέντρα ζωής εκτός της Αγοράς και βαθμιαία μεταβάλλουν τη Θεσσαλονίκη από ρωμαϊκή σε χριστιανική πόλη. Από την εποχή αυτή σώζονται εξαιρετικά γλυπτά, όπως ο σβώνας της Ροτόνας, και σπάνια έργα μεταλλοτεχνίας, οι πιο πειστικοί όμως μάρτυρες της καλλιτεχνικής επίδοσης είναι τα μνημεία που ως σήμερα διατηρούνται όρθια: η Ροτόνα, ο Άγιος Δημήτριος, η Αχειροποιήτος και η Μονή Λατόμου. Η Ροτόνα, το πιο σπουδαίο κατασκευαστικό, μορφολογικά και τυπολογικά κτήριο που έχει διασωθεί στην πόλη από την εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας – περίκεντρο επιβλητικό οικοδόμημα –, μετατράπηκε στα τέλη του 4ου αι. σε χριστιανικό ναό και στη συνέχεια διακοσμήθηκε με ψηφιδωτά και ορθομαρμάρωση. Τα ψηφιδωτά ιδιαίτερα είναι έργα υψηλής ποιότητας, αποτελούν ένα από τα σπουδαιότερα σύνολα της ιστορίας της βυζαντινής τέχνης και ποσοποιούν κατά τον καλύτερο τρόπο ότι στη Θεσσαλονίκη από τα πρώτα χρόνια του ελεύθερου χριστιανικού βίου βρίσκονται σε πλήρη ανάπτυξη σημαντικά καλλιτεχνικά εργαστήρια. Η κύρια διακόσμηση αναπτύσσεται στον τρούλλο και αποτελεί μια ενιαία μνημειακή σύνθεση. Υπάρχουν τρεις ζώνες, από τις οποίες σώζεται μόνο η κάτω – ύψους οκτώ μέτρων –, η γνωστή ζωφόρος των μαρτύρων, που χωρίζεται σε οκτώ διάγυρα. Στο κέντρο κάθε πίνακα παριστάνονται κατά μέτωπο δύο ή τρεις μάρτυρες ολόσωμοι με ψυγμένα τα χέρια σε στάση δέησης και πίσω τους υψηλά διήροφα οικοδομήματα – φανταστικές συνθέσεις εμπνευσμένες από ελ-

Προφήτης Ησίας, Αναδομή δοτικής όψης. (Λεπτομέρεια).

Προφήτης Ησίας από ΝΑ.

ηλιαστικές, ρωμαϊκές και πρώιμες χριστιανικές αρχιτεκτονικές μορφές-, που αναπτύσσονται γύρω από ένα είδος κόγχης. Σε μια σειρά στοιχείων, όπως τα αρχιτεκτονήματα, η φυσιοκρατική απόδοση των πτηνών, ο όγκος, το πλάσιμο και η ομορφιά στα πρόσωπα των μαρτύρων, αναγνωρίζει κανείς εύκολα την εμμονή στις κατακτήσεις της ελληνοχριστιανικής παράδοσης, ενώ ταυτόχρονα τα μεγάλα εκφραστικά μάτια που αποδίδουν με επιτυχία την εσωτερική πνευματική ζωή, το εύρος της σύνθεσης, ο μνημειακός χαρακτήρας, ο ολόχρυσος κάμπος, η επίπεδη απόδοση των σωμάτων, εκφράζουν τις αναζητήσεις της εποχής.

Η εκκλησία του πολιούχου Αγίου Δημητρίου κτίθηκε τον 5ο αι., αλλά κήκη και ξανακτίστηκε τον 7ο αι. Τυπολογικά είναι μια πεντάκλιτη ελληνοχριστιανική βασιλική, ξυλόστυχη, με εγκάρσιο κλίτος και μεγάλη αψίδα. Ωστόσο οι διαστάσεις της, η κλιμάκωση των επί μέρους στοιχείων, ο χώρος του μεσαίου κλίτους με τον άπλετο φωτισμό, οι επιβλητικές κιονοστοιχίες ο τονισμός του κατά μήκος άξονα, το πλήθος των παραθύρων και γενικά τα μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, σε συνδυασμό με την πολυτέλεια, την ποικιλία και την ποιότητα της γλυπτικής –κιονόκρανα, επίθρηματα, θωράκια, ορθομαρμάρινη κλπ.– και της ζωγραφικής –ψηφιδωτά και τοιχογραφίες– διακόσμησης, προσδίδουν στο ναό μεγαλοπρεπεία και τον καθιστούν ένα από τα σημαντικότερα και ωραιότερα παλαιοχριστιανικά μνημεία.

Τα ψηφιδωτά και οι τοιχογραφίες έχουν μια ιδιομορφία. Η διακόσμηση δεν ακολουθεί κανένα συγκεκριμένο εικονογραφικό πρόγραμμα. Αποτελείται από πίνακες που δεν έχουν άμεση σχέση ο ένας με τον άλλον. Πρόκειται για αφιερώματα πιστών στον πολιούχο άγιο, γι' αυτό έχουν γίνει σε διάφορες εποχές, και έτσι ο ναός προσφέρει πολίτημα τεκμήρια για την ιστορία της ζωγραφικής από τον 5ο ως τον 15ο αι.

Οι πιο γνωστές παραστάσεις από τον 5ο αι. που διατηρούνται στη θέση τους είναι: σκηνή του αγίου με τον άγγελό,

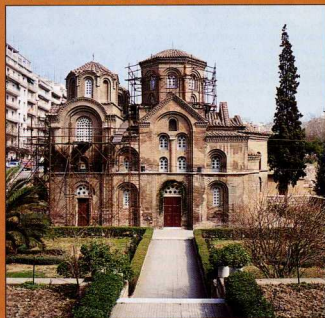

Αγία Σοφία. Ψηφιδωτό τρολλίου. Ανάλυση. (Λεπτομέρεια).

Μοιή Λατόμου (Όσος Λαβίδ). Ψηφιδωτό στην κόγχη του νερού. Το "όραμα της δόξης του Κυρίου". (Λεπτομέρεια).

Παναγία Χαλκίων. Νότια όψη.

που βγαίνει μέσα από πολύχρωμα κυματιστά σύννεφα κρατώντας σάβηλα, και η "προσφορά" των παιδιών. Η δεύτερη παράσταση είναι μια συμμετρική μνημειώδης σύνθεση με τον άγιο στη μέση, όρθιο, δέχμενο, μπροστά σε μαρμάρινο οικοδόμημα. Η σκηνή εκτυλίσσεται στο ύπαιθρο, που αποδίδεται με ελληνοχριστιανική φυσικότητα, και ταυτόχρονα στον ίδιο πίνακα μορφοποιούνται οι αναζητήσεις της σύγχρονης ζωγραφικής, ενώ αντίθετα, στον πρώτο πίνακα, ιδιαίτερα στον τρόπο που αποδίδονται τα σύννεφα και στη μορφή του νεανικού, σχεδόν έφηβου, ωραίου Αγίου Δημητρίου, κυριαρχεί η ελληνοχριστιανική παράδοση.

Η Αχειροποιήτος, ή Μεγάλη ναός της Παναγίας, όπως ονομαζόταν έως τον 14ο αι., είναι η μοναδική βασιλική από το πλήθος παρόμοιων ναών που έχουν εντοπισθεί στην Ελλάδα, η οποία διατηρείται όρθια στο αρχικό περίπου ύψος της από την εποχή της κατασκευής της. Πρόκειται για μια μεγάλη τρίκλιτη ελληνοχριστιανική με πολύ αξιολογήσιμα αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως το μεγαλόπρεπο τριβήλο, που οδηγεί από το νάρ-

Άγιος Απόστολος από Νά.

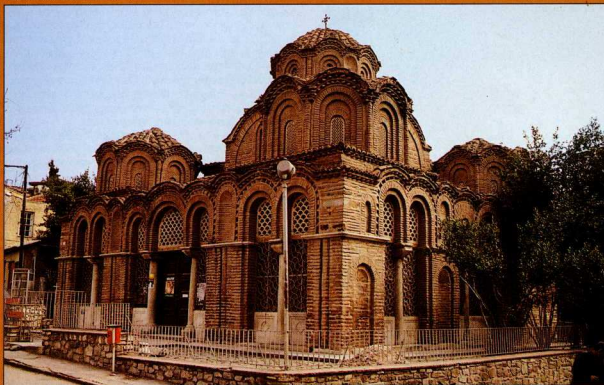
θηκα στον κυρίως ναό, η εξωτερική διαμόρφωση της κόγχης και το μαρμάρινο δάπεδο του κεντρικού κλίτους. Εξάλλου τα αρχιτεκτονικά γλυπτά, ιδιαίτερα τα θεοδοσιανά κιονόκρανα, είναι εξαιρετικά δείγματα της εποχής. Ανάλογη άσπληνη ποιότητα έχουν και τα ψηφιδωτά. Τα θέματά τους, κυρίως φυτικά κοσμήματα, συνδυάζονται με συμβολικές παραστάσεις του χριστιανισμού. Σταυροί, Ευαγγέλια, πουλιά, στεφάνια, κρίνα, διάφοροι καρποί, φύλλα φυσιοκρατικά αποδοσμένα και θέματα γεωμετρικά γεμίζουν τα εσωρράχια των τώξων και συνθέτουν κομφούς, φρετινούς πίνακες.

Η Μονή Λατόμου –Οσίου Δαβίδ– κτίσθηκε στα τέλη του 5ου αι. επάνω σε ρωμαϊκά ερείπια, και σήμερα, μετά από διάφορες καταστροφές και επεμβάσεις, διατηρείται μόνο κατά τα δύο τρίτα. Λείπει ο τρούλλος και μέρος από το δυτικό τμήμα. Ωστόσο το μνημείο έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί θεωρείται πρόδρομικός τύπος του σταυροειδή με τρούλλο και διασώζει εξαιρετικά έργα ζωγραφικής, συγκεκριμένα με την κατασκευή του ψηφιδωτά και τοιχογραφίες κομνηνικές και παλαιολόγειες. Τα ψηφιδωτά βρίσκονται στο τεταρτοσφαιρικό της κόγχης και περιγράφουν το “όραμα της δόξης του Κυρίου”. Στη μέση της σύνθεσης εικονίζεται ο Χριστός, νέος, αγένειος, θριαμβευτής, με ουράνια γαλήνη και μεγαλοπρέπεια μέσα σε διάφανη “δόξα”. γύρω του, σε δεύτερο επίπεδο, τα σύμβολα των τεσσάρων Ευαγγελιστών, στις γωνίες χαμηλά, δεξιά ο Αββακούμ σε αυτοσυγκέντρωση και αριστερά ο Ιεζεκιήλ εκστατικός. Ο ψηφιογράφος κατορθώνει να συνθέσει με καθαρά ζωγραφικά μέσα ένα λαμπρό σύνολο σε χρώμα και σχέδιο και επίσης να διαγράψει με επιτυχία τον ψυχικό κόσμο των μορφών.

Η τέχνη από τον 7ο αι. ως το τέλος της γιλιετίας εκπροσωπείται κυρίως από τη δεύτερη φάση του Αγίου Δημητρίου, που ανακαινίστηκε αμέσως μετά την πυρκαγιά του μνημείου γύρω στα 620, και από την Αγία Σοφία. Την ίδια εποχή οι βαρβαρικές επιδρομές και οι σεισμοί γίνονται αφορμή για σημαντικές αλλαγές στη φυσιογνωμία της πόλης. Τα τέλη, μετά από εκτεταμένες επισκευές, θα πάρουν τη μορφή που λίγο πολύ έχουν ως σήμερα. Τα κοιμητήρια και οι εκτός των τειχών μονές θα μεταφερθούν μέσα στην πόλη. Στη θέση των καταστραμμένων κτηρίων –δημόσιων και ιδιωτικών– θα κτισθούν νέα. Η πόλη έτσι εγκαταλείπει τον υστερορωμαϊκό-παλαιοχριστιανικό χαρακτήρα και βαθμιαία παίρνει καθαρά βυζαντινή όψη.

Στον 7ο αι. τοποθετούνται έξι ψηφιδωτά στον Άγιο Δημήτριο, ανάμεσα στα οποία οι πολύ γνωστές παραστάσεις του αγίου με τους κτήτορες και του αγίου με τα δυο παιδιά. Τα πρόσωπα των παιδιών και των κτήτορων έχουν αποδοθεί με διάθεση ρεαλιστική, ενώ ο άγιος είναι ιδεαλιστικός. Η πτυχολογία είναι γραμμική· γραμμικός είναι επίσης και ο φωτισμός, ενώ τα σώματα και ο χώρος έχουν έντονη αφαιρεση. Την εποχή αυτή συνεχίζεται η παλαιότερη παράδοση, ταυτόχρονα όμως εμφανίζονται μερικά από τα κύρια χαρακτηριστικά της μεσοβυζαντινής ζωγραφικής.

Στον 7ο αι. τοποθετείται η βρύση της Αγίας Σοφίας, ένα από τα πιο σημαντικά μνημεία της πόλης, που μετά το 1224 χρησιμοποιήθηκε και ως μητροπολιτικός ναός. Ο ναός ανήκει στον μεταβυζαντινό σταυροειδή με τρούλλο και περίστωο τύπο. Είναι μάλιστα το πιο σπουδαίο μνημείο της ομάδας παρόμοιων ναών, ο μόνος που σώζεται σχεδόν ακέραιος και μας δείχνει την πλούσια ανάπτυξη του εσωτερικού χώρου. Εξάλλου στο εσωτερικό του διατηρεί ψηφιδωτά και τοιχογραφίες που ανήκουν σε διαφορετικές εποχές και παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον. Στην κάμαρα του ιερού διατηρούνται τα παιδαίστρα ψηφιδωτά –τέλη του 8ου αι.–, συγκεκριμένα ένας μεγάλος σταυρός σε πολύχρωμη δόξα και στα πλάγια του μικροί σταυροί και φυτικά κοσμήματα σε τετράγωνα. Το πιο ενδιαφέρον όμως ζωγραφικό έργο του ναού και ένα από τα πιο σημαντικά όλης της βυζαντινής τέχνης είναι το ψηφιδωτό της Ανάληψης στον τρούλλο, που χρονολογείται γύρω στα 880 και αντιπροσωπεύει τη νέα ζωογόνηση της ζωγραφικής μετά την οικονομική. Στην κορυφή παριστάνεται ο Χριστός μέσα σε πολύχρωμη “δόξα” που την ανακρατούν

Αγία Αικατερίνη από ΝΑ.

δύο άγγελου και γύρω από το κεντρικό αυτό θέμα οργανώνεται η σύνθεση σε ένα δεύτερο, μεγαλύτερο κύκλο, με την Παναγία στον άξονα σε στάση δέησης ανάμεσα σε δύο αγγέλους και στη συνέχεια τους Αποστόλους. Η τεχνοτροπία είναι έντονα εκφραστική. Ιδιαίτερα οι Απόστολοι είναι γεμάτοι ζωντάνια και οι κινήσεις τους είναι συχνά βίαιες, ενώ οι άγγελοι που πετάνε κρατώντας στα ακροδάχτυλά τους τη "βόξα" είναι αβροί, με περίτεχνη πτυχολογία και κομψή κίνηση, μορφές εράσιμες, που έρχονται απευθείας από την ελληνιστική κληρονομιά.

Στον 9ο αι. επίσης τοποθετείται και το ψηφιδωτό της Παναγίας με τον άγιο Θεόδωρο, στο βόρειο πεσσό του ιερού βήματος του Αγίου Δημητρίου, και η πολύ καταστραμμένη τοιχογραφία της Ανάληψης στο τεταρτοσφαίριο της κώχης του ιερού βήματος της Ροτόνας, ενώ στο γύρισμα του 9ου προς τον 10ο αι. χρονολογήθηκε πρόσφατα το παρεκκλήσι του Αγίου Ευθυμίου στην νοτιοανατολική γωνία του Αγίου Δημητρίου.

Στον 11ο αι. ανήκουν η εκκλησία της Παναγίας των Χαλκείων, οι τοιχογραφίες στα εσωράχια των δυτικών ανοιγμάτων της Αγίας Σοφίας και η τοιχογραφία του οσίου Λουκά του Στεριωτή στον Άγιο Δημήτριο.

Η Παναγία των Χαλκείων, σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο ναός του 1208, είναι κτισμένη μόνο με τούβλα και διακρίνεται για τη διακοσμητική διάθεση και τις πλαστικές αρετές της, όπως δείχνουν οι υψηλές αναλογίες, ο διάστροφος με τρουλλοειδούς νάρθηκας, τα επάλληλα παράθυρα, τα αιφιδώματα που διαρθρώνουν τις επιφάνειες, τα κογχάρια που ζωογονούν τους τοίχους, η ποικιλία στα αιφιδώματα –ευθύγραμμο και καμπύλο– και στις οδοιπορικές ταινίες –μονές, διπλές και τριπλές–, οι πλίνθινοι ημικίονες και τα λοιπά μορφολογικά στοιχεία. Επίσης και οι τοιχογραφίες της –του δεύτερου τετάρτου του 11ου αι.–, παρά την κακή διατήρησή τους, είναι εξίσου σημαντικές. Πρόκειται για έργα ποιότητας, στο οποίο οι καλλιτέχνες εκφράζονται με αξιοσημείωτες προσωπικές διατυπώσεις και το σύνολο πατοποιεί τη γενικότερη διάδοση των αντικλασικών τάσεων του 11ου αι.

Από τον επόμενο αιώνα, τον 12ο, διατηρούνται στη Μονή Λατίμου σε καλή κατάσταση οι παραστάσεις της Γέννησης και της Βάπτισης, έργα εξαιρετικού ζωγράφου και ταυτόχρονα τεκμήρια αναμφισβήτητη για την καλλιτεχνική επίδοση της πόλης. Στην Αγία Σοφία η τεράστια ψηφιδωτή παράσταση της έθνηρης Παναγίας τοποθετείται επίσης στον 12ο αι. και τα υπολείμματα της τοιχογράφησης ενός τάφου από τον ίδιο ναό χρονολογούνται στα τέλη του 12ου και τις αρχές του 13ου αι.

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους, το 1204, η πολιτική, οικονομική και κοινωνική κρίση αποτελούν μόνιμο καθεστώς· ωστόσο η πολιτιστική υποδομή όχι μόνο διατηρείται αλύβητη, αλλά αναζωογονεί τη βυζαντινή τέχνη, η οποία γνωρίζει μια από τις πιο λαμπρές περιόδους. Στη Θεσσαλονίκη, τη μητρόπολη της Μακεδονίας, η πνευματική και καλλιτεχνική ζωή φτάνει σε πολύ υψηλά επίπεδα και ο ηγετικός ρόλος της είναι ιδιαίτερα καθοριστικός. Δημιουργούνται αριστουργηματικά έργα, και τα νέα κτίσματα που ανεγείρονται, ιδιαίτερα εκκλησίες και μοναστήρια, αλλάζουν την όψη της πόλης.

Στην αρχιτεκτονική τα πλούσια κεραμοπλαστικά κοσμήματα, το ελεύθερο πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής, η διάβρωση των όψεων και τα άλλα στοιχεία συνδυάζονται με τις νέες αναλογίες, και οι αρχιτεκτονικές μορφές, όπως τις βρισκόμαστε στα αρχιτεκτονικά μνημεία της πόλης –Άγιοι Απόστολοι, Αγία Αικατερίνη κλπ.–, επηρεάζουν ευρύτερες περιοχές, ιδιαίτερα τη νότια Μακεδονία και τη Θεσσαλία. Η Θεσσαλονίκη εξακολουθεί να έχει δεσμούς με την αρχιτεκτονική της Κωνσταντινούπολης, αλλά σε επί μέρους στοιχεία, όπως π.χ. η διαμόρφωση των τρούλλου, δημιουργεί νέες συνθέσεις. Εξέλλου στη ζωγραφική η ανάπτυξη είναι τόσο μεγάλη, που επάνομο ζωγράφοι της –Πανσελήνος, Καλλιέργης, Ευθύσιος και Μιχαήλ Ασπρατός– μετακαλούνται και εργάζονται έξω από τα όριά της. Οι τελευταίες μάστιγα δεκαετιές του 13ου αι. και το πρώτο μισό του 14ου αι. είναι η περίοδος που θεωρείται ο "χρυ-

Άγιοι Απόστολοι, Μεταμόρφωση, Φηριδάσι.

η εξαιρετική όμως ποιότητα έργα καταλαμβάνει να παραμένει αναλλοίωτη στα τμήματα που σώζονται να εξέλθουν από τα ελάχιστα ερα των βυζαντινής ζωγραφικής. Εξίσου σημαντικές είναι και οι τοιχογραφίες που αντιπροσωπεύουν ένα από τα σημαντικότερα εργαστήρια της Θεσσαλονίκης. Πρόσφατα ολοκληρώθηκε η ουσιαστική τους συντήρηση και ο επισκέπτης μπορεί πλέον να χαρεί την εφάμιλλη με τα ψηφιδωτά του ναού υψηλή τους τέχνη.

Η Αγία Αικατερίνη είναι ένα από τα πιο ωραία κτίσματα της εποχής· εγγεγραμμένος σταυροειδής με πέντε τρούιλους και πλάσι που περιτρέχει το ναό από τις τρεις πλευρές. Σε ολόκληρο το κτήριο κυριαρχεί το παιχνίδι των γραμμών και των όγκων, που το τονίζει ελεύθερη γραφική τοχοδομία με κεραμοπλαστικά κομμάτια. Στο εσωτερικό σώζονται λίγες αλλά εξαιρετικής ποιότητας τοιχογραφίες, που διατηρούν αναμνηστές από τη μνημειακή τεχνοτροπία του τέλους του 13ου αι.

Η μικρή και απέρητη εκκλησία του Αγίου Νικολάου Ορφανού, άλλοτε καθολικό βυζαντινής μονής, διατηρεί το μεγαλύτερο μέρος από την τοιχογράφηση της και μάλιστα σε άριστη κατάσταση. Και εδώ πρόκειται για έργο ενός από τα πιο προσιμα εργαστήρια της Θεσσαλονίκης, που το χαρακτηρίζει η απεικόνιση πολλών οικονομικών κύκλων, η πλούσια χρωματική κλίμακα, η δεξιοτεχνία στο πλάσιμο των προσώπων, οι κλασικές συχνά διατυπώσεις στο στήσιμο των μορφών και η συνθετική δύναμη.

Στο πρώτο μισό του αιώνα χρονολογείται και ο ναός των Ταξιαρχών, ιδιότυπη διάφορη ελλόδοστη μονόχωρη βασιλική με περιμετρική σκά. Το μνημείο έχει υποστεί πολλές επεμβάσεις, ωστόσο διατηρείται αλώβητη κυρίως η ανατολική πλευρά και στο εσωτερικό διασώζει λίγες σύγχρονες τοιχογραφίες.

Τέλος, μετά το ιδιαίτερα παραγεμένο για τη Θεσσαλονίκη δεύτερο τέταρτο του 14ου αι. -κίνημα Ήλιππων και ηρακλειστικές έριδες-, η πόλη ζει την τελευταία περίοδο ακμής ως την πρώτη άλωση της, το 1387, από τους Τούρκους. Από τους ναούς μάλιστα που ανεγέρθηκαν την εποχή αυτή διατηρούνται το καθολικό του Προφήτη Ηλία, ένα πολύ σημαντικό αρχιτεκτονικό μνημείο, το μνημείο της Μονής Βλατάδων και το ναΐδιο της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος. Εξάλλου κατά τις εργασίες συντήρησης μετά το σεισμό του 1978 αποκαλύφθηκαν άγνωστες τοιχογραφίες στον τρούιλο της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος και στον κυρίως ναό της Μονής Βλατάδων, οι οποίες (μαζί με τα έργα που ήταν από παλαιότερα γνωστά, στον Προφήτη Ηλία, στη Μονή Βλατάδων και στον Άγιο Δημήτριο -παράσταση Αγίου Ιωάννη- με τον Γρηγόριο Παλαμά-) αποτελούν πολύτιμα τεκμήρια για τις τάσεις της ζωγραφικής στο δεύτερο μισό του 14ου αι. και δείχνουν ότι ως τις παραμονές της άλωσης της η Θεσσαλονίκη υπήρξε χώρος συνεχών ανοιχτήσεων και επιτευγμάτων της βυζαντινής ζωγραφικής, και παράλληλα η τυπολογία, η μορφολογία, η κατασκευή και η σύνθεση στους ναούς αυτούς πιστοποιούν ότι την ίδια εποχή ήταν εξίσου δημιουργική και η αρχιτεκτονική της πόλης.

ός αιώνας" της ζωγραφικής της Θεσσαλονίκης. Στην Αχειροποίητο, στο νότιο κλίτος, σώζονται υπολείμματα από την παράσταση των Σαράντα Μαρτύρων που χρονολογούνται ανάμεσα στα 1225-1230, αμέσως μετά το τέλος της Φραγκοκρατίας στη Θεσσαλονίκη. Το ελεύθερο πλάσιμο και η ανησυχία στα πρόσωπα των μαρτύρων έχουν υπερβεί την υστεροκομνηνειακή τεχνοτροπία και δείχνουν τις τάσεις των δημιουργών στην προβαθμίδα της παλαιολόγεια "αναγέννησης".

Από τον υπάλοιο 13ο αι. δεν έχουν σωθεί δείγματα μνημειακής ζωγραφικής μέσα στην πόλη· ο επομένος όμως αιώνας -14ος- έχει διασώσει σημαντικό αριθμό μνημείων αρχιτεκτονικής και ζωγραφικής.

Στο παρεκκλήσι του Αγίου Ευθυμίου, μέσα στον Άγιο Δημήτριο, οι τοιχογραφίες του 1303 δείχνουν τη δημιουργία ενός σημαντικού καλλιτέχνη, στην οποία πιστοποιούνται οι ανανεωτικές τάσεις που εμφανίζονται στην αρχή του αιώνα.

Ο Άγιος Παντελεήμονας είναι ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον αρχιτεκτονικό έργο, που με τα τυπολογικά, κατασκευαστικά και μορφολογικά του χαρακτηριστικά εκφράζει τις αναζητήσεις της παλαιολόγεια αρχιτεκτονικής της πόλης στα τέλη του 13ου και τις αρχές του 14ου αι. Στο εσωτερικό εξάλλου διατηρεί λίγες σύγχρονες τοιχογραφίες.

Στα χρόνια ανάμεσα στα 1310-1314 κτίσθηκαν και διακοσμήθηκαν οι Άγιοι Απόστολοι, ένα από τα ωραιότερα και σημαντικότερα μνημεία της Θεσσαλονίκης, τόσο για την αρχιτεκτονική του όσο και για τα λαμπρά ψηφιδωτά και τις τοιχογραφίες. Είναι σύνθετος τετρακίδιος σταυροειδής με νάρθηκα με περίστωο, που φέρει στις γωνίες τέσσερις μικρότερους από τον κεντρικό, δορυφόρους τρούιλους. Ο αρχιτέκτονας με έμπνευση και σοφία οργάνωσε τον εσωτερικό χώρο, κλιμάκωσε τους όγκους στο εξωτερικό και διάρθρωσε τις επηράνεες έτσι που το σύνολο να δώσει μια σύνθεση με ξεχωριστή ανάταση και κομψότητα. Στα ψηφιδωτά λείπει το χρυσό βάθος, βασικό στοιχείο της χρωματικής σύνθεσης